

Leonid Zalizniak

ORIGIN OF UKRAINIANS FROM POSITIONS OF MODERN ETHNOLOGY

Research Institute of Ukrainian Studies, Ukraine

Леонід Залізник

ПОХОДЖЕННЯ УКРАЇНЦІВ ІЗ ПОЗИЦІЙ СУЧАСНОЇ ЕТНОЛОГІЇ

Abstract: The process of ethnic unites forming is regulated by universal laws of ethno-historical development. Modern ethnology shows folks as ethno-cultural organisms that were born, pass their life cycle and disintegrate, mostly in the process of assimilation by other peoples. Age of ethnos is determined by continuity of its ethno-cultural development on its ethnic lands. Continuity of ethno-cultural development on lands of England, France, Spain, Germany, Czech Republic, Serbia, Poland and Ukraine from early Middle Ages to our time gave reasons to begin national history of the mentioned folk from 5th – 7th cent.

Having passed the tribe phase of development in early Middle Ages (5th – 9th cent.) above mentioned folks of Europe created their first states. In the same time aroused the Kyivan Rus' state that consolidated the Slavic tribes of South Rus' in one ethnos of 'Rutheny' (ancient Ukrainians). Kyiv state in 9th – 13th cent. colonized the forest north of Eastern Europe. As a result ancient Ukrainian ethnoses appeared - Byelorussians, Pskovo-Novgorods, Russians.

As Rome romanized his provinces, generating the Roma group of peoples, the same ancient Kyiv rusified (from Rus', but not Russia) the forest north of Eastern Europe.

In the process of this colonization, there were born young Russian ethnoses (Belarusians, Pskovo-Novgorods), whose parents were Rus'-Ukrainians of Southern Rus'.

Keywords: ethnology, Kyivan Rus', genesis of Ukrainians, continuity of ethno-cultural development

Походження народу є ключовою проблемою його національної історії, яка, в свою чергу, є стрижнем національної самосвідомості. Неоднозначне, часто діаметрально протилежне бачення громадянами України визначальних моментів її іс-

торії (проблеми україногенези, феноменів козаччини, УНР, ОУН, УПА, історичних постатей Мазепи, Петлюри, Бандери тощо) розмиває національну самосвідомість українського народу, заважає становленню модерної української нації. Тож відсутність

чітких уявлень про час, місце та обставини народження суб'єкта української національної історії – українського етносу, гальмує формування національної самосвідомості, що стримує процес формування сучасної української нації. Цим пояснюється значний попит в українському суспільстві на дослідження в галузі етногенези та націогенези українців.

Етнічний поділ людства пов'язаний із поширенням екзогамії у суспільствах людини розумної (*Homo sapiens*). Екзогамія (зовнішньошлюбність) – це заборона шлюбних стосунків усередині общин, із яких складалося суспільство ранніх сапієнсів. Шлюбних партнерів почали шукати у сусідніх общинах. Так виникли шлюбні союзи сусідніх общин (первісні племена), у яких унаслідок обміну шлюбними партнерами випрацьовувався спільна мова і культура. Ці первісні племена верхнього палеоліту (40 – 10 тисяч років тому) і були першими етнічними спільнотами [7, 77; 78], [9, 139; 140].

Екзогамність властива лише людині розумній і не відома не тільки у представників тваринного світу, але й у наших найближчих прашурів – пітекантропів чи неандертальців. Вона глибоко закорінена в суспільствах *Homo sapiens*, оскільки тісно пов'язана з фізіологічними процесами відтворення популяції. Іншими словами, етнічний поділ людства – видова ознака *Homo sapiens*. Отже, розмови про майбутнє інтернаціональне суспільства «где нет ни эллина, ни иудея» («де немає ні елліна, ні юдея». – рос.) науково не коректні. Як, до речі, і численні концепції про пізнє формування етносів унаслідок об'єднавчих процесів всередині

державних утворень та виникнення самоусвідомлення належності до певної спільноти (національної самосвідомості). Представники численних доісторичних і ранньоісторичних народів (трипільці, скити, кельти, фракійці, навіть сільського населення минулих століть) не були носіями національної свідомості. Однак вони були носіями нижчої етнічної форми свідомості, тобто були пасивними носіями етнічних ознак (мови, етнокультури) і передавали їх наступним поколінням свого народу. Отже етнічність – одна із визначальних ознак людини сучасного типу, як біологічного виду [7, 77; 78].

Сучасна етнологія розглядає народи як етнокультурні організми, що мають батьків, народжуються, проходять життєвий цикл і дезінтегруються, найчастіше у процесі асиміляції іншими народами. Розвиток етносу нагадує життєвий шлях людини, яка має батьків, народжується, проходить дитинство, юність, молодість, зрілість, старіє, занепадає й помирає, передаючи свої гени наступним поколінням дітей та онуків.

Життєвий шлях етносу – це безперервна трансформація його етновизначальних ознак (мови, етнокультури, ментальності), що неминуче закінчується дезінтеграцією народу, його розчиненням і асиміляцією молодшими етносами. Вік етносу визначається по безперервності (тяглості) його етнокультурного розвитку на його етнічних землях. Для цього залучаються дані різних дисциплін (етнографії, фольклористики, археології, антропології, мовознавства, писемні джерела тощо), із допомогою яких ретроспективним шляхом прослідковується як далеко

у глибину віків не переривався історичний процес, не було радикальної зміни населення на землях конкретного етносу.

Закони етно-культурного розвитку Європи універсальні і поширюються на великі регіони зі спільною історією [8, 49-56]. Зокрема середня смуга Європи від Атлантики до Дніпра, що знаходилася під впливом стародавнього Риму, демонструє тяглість етно-культурного розвитку починаючи із раннього Середньовіччя. Із падінням Римської імперії Велике переселення народів закінчилося, мігранти осіли на землю, змішалися з аборигенами і започаткували нові народи, що населяють континент до нашого часу. Тяглість етно-культурного розвитку на землях Англії, Франції, Іспанії, Німеччини, Чехії, Сербії, Польщі, України з раннього Середньовіччя до нашого часу дала підстави починати національну історію згаданих народів із V – VI ст. [6, 63-67].

Питання тяглості етно-культурного розвитку на етнічних землях українців також є ключовим при вирішенні проблеми україногенези. Зокрема вона підтверджує ранньосередньовічну концепцію україногенези і заперечує трипільську. Неперервність розвитку від трипільців до сучасних українців викликає великі сумніви у переважній більшості фахівців. Адже після дезінтеграції Трипілля близько 5 тис. років тому північну частину лісостепів Правобережної України, на яких раніше жили трипільці, заселили племена культур кулястих амфор та шнурової кераміки, а південну – носії ямної культури [9, 382]. Колишні трипільські землі зайняли інші на-

роди, перервавши тяглість розвитку від трипільців до українців.

Не викликає сумніву дослідників тяглість розвитку в лісостеповій та лісовій смугах України принаймні з кінця XV ст. Однак прибічники пізньосередньовічної концепції походження українців (а це переважно советські та сучасні російські дослідники) заперечують прямий генетичний зв'язок населення козацької України з людністю Південної Русі X – XIII ст. Вони наголошують на хіятусі (запустінні), що нібито мав місце на півдні Русі у XIII – XV ст. через монголо-татарську навалу.

Зокрема відомий російський історик Міхаїл Погодін ще у середині XIX ст. стверджував, що княжий Київ та державу Русь заснували великороси, що мешкали у Середньому Подніпров'ї до татарської навали. Остання, нібито, змусила великоросів переселитися на Верхню Волгу, де вони заснували Московське царство. Малороси, за М. Погодіним, переселилися у запустіле через монголо-татарську навалу Подніпров'я з Прикарпаття лише в XIV ст. [11].

Чи дійсно з приходом татар етно-культурний процес на українських етнічних землях між Сяном на заході, Київським Подніпров'ям на сході та Прип'яттю на півночі увірвався, як це твердять російські дослідники?

Ще у другій половині минулого століття українські археологи показали, що татаро-монгольська навала не призвела до повного запустіння Південної Русі. Татари знищили населення кількох міст, зокрема Києва, Переяслава, про що свідчить Пляно Карпіні, який відвідав зруйнований Київ у 1246 р. Він пише, що після три-

валої облоги монголи взяли столицю Руси Київ й убили її мешканців: «... Коли ми їхали через їх землю, то знаходили незчисленні кістки і голови мертвих людей, які лежали на полі, бо місто те було дуже великим і багатолюдним; а тепер воно зведено ні на що, ледь є там 200 домів, а людей тримають вони у важкому рабстві» [7, 25].

Згубні наслідки монгольської навали на Переяслав дали підстави дослідникам говорити про «перезаснування» міста у XVI ст. XIV – XV століття в межах міста представлені поодинокими знахідками, які свідчать, що життя у цей час на території спаленого татарами міста ледь жевріло.

Окремим драматичним сюжетом давньоукраїнської історії є доля численних руських поселень XI – XIII ст. долини Нижнього Дніпра. Археологічні дослідження показали, що численні києворуські поселення функціонували уздовж Дніпра аж до його гирла і Олешківських пісків на Херсонщині принаймні з XI до кінця XV ст. Автору цих рядків в 1970-х роках особисто довелося розкопувати києворуське поселення XI – XIII ст. у гирлі ріки Самари біля селища Огринь, що у межах сучасного міста Дніпра. Надзвичайно потужний і багатий культурний шар свідчив про безбідне, повноцінне і тривале функціонування руського селища на межі з кочівницьким Степом.

А. Козловський видав монографію, присвячену руським селищам Нижнього Подніпров'я доби Середньовіччя [4]. Виявилося, що з XI по кінець XV ст. у Нижньому Подніпров'ї від Запоріжжя до Херсону функціонували десятки руських поселень, археологічні матеріали яких

мало чим відрізнялися від матеріалів Київщини того ж часу. Цікаво, що усі ці руські селища загинули не в часи монголо-татарської навали XIII ст., а значно пізніше у кінці XV ст. Тобто вони припинили своє існування внаслідок походів не Батия, а кримського хана Менглі Гірея. Однак, слід визнати, що вони не переросли в козацькі поселення XVI – XVIII ст. і тяглість розвитку руської етно-культури XI – XIII ст. на Нижньому Дніпрі за часів пізнього Середньовіччя урвалася.

Із приходом монголо-татар руське населення дійсно полишило степову та більшу частину лісо-степової смуги України й відійшло на Полісся, Прикарпаття та Волинь, де численні міські та сільські поселення продовжили своє функціонування до наших днів. Зокрема історичні та археологічні джерела свідчать, що міста Західної Руси (Львів, Холм, Перемишль, Галич, Лучеськ, Володимир та ін.) продовжили свій розвиток і в Темні віки української історії XIII – XV ст., зв'язуючи києворуський та козацький періоди національної історії українців. Попри масове знищення населення княжого Києва в Темні віки XIII – XV ст. у місті та на його околицях продовжили функціонувати духовні святині Руси – Печерський, Михайлівський, Софіївський та ін. монастирі, духовно пов'язуючи княжий період української історії із козацьким.

Неперервність етно-історичного розвитку від Київської Русі до козацької України і далі до наших днів переконливо простежується на півночі Житомирщини та Київщини, а особливо на Овручському кряжі. Історичні та археологічні джерела

незаперечно свідчать, що осаджені на Овруччині київськими князями ще у X ст. руські бояри та дружинники з підлеглими землеробами в пізньому Середньовіччі трансформувалися в овруцьку околичну шляхту із залежними селянами. Засвідчена безперервність функціонування численних родових сіл овруцької шляхти, а також їхніх могильників-кладовищ протягом останнього тисячоліття, тобто з києворуських часів [1], [12], [10].

Відомо чотири головні версії походження українців: трипільська, ранньосередньовічна, києворуська та пізньосередньовічна [5, 3], [6, 39]. У наш час найбільш переконливою і популярною серед науковців є концепція зародження українців на зорі Середньовіччя (кін. V – VII ст.), біля витоків якої стояв Михайло Грушевський [2]. Доводилося навіть читати, що дослідник «у кінці XIX ст. створив, обґрунтував і сформулював чітку ранньосередньовічну концепцію походження українського народу», з чим важко погодитися.

При всій повазі до «батька української історії» на межі XIX – XX ст. «чітку наукову концепцію» україногенези неможливо було ні чітко сформулювати, ні серйозно обґрунтувати. Адже на той час не існувало необхідних напрацювань ні в галузі археології, ні мовознавства, ні антропології, ні етнології. М. Грушевський окреслив, намітив, заснував, урешті решт декларував у кількох фразах лише загальні обриси майбутньої ранньосередньовічної версії україногенезу. А творили і обґрунтовували цю концепцію кілька поколінь українських етнологів, істориків, археологів, мовознавців, антрополо-

гів, які протягом усього XX століття відшуковували нові факти та аргументи на її користь, дискутували з її запеклими опонентами. А серед них були не лише прибічники «давньоруської народности» із Академії наук Советського союзу чи священної трипільської Аратти, але й «етнологи» з центрального комітету компартії Советського союзу, НКВД та КГБ (як це було з Михайлом Брайчевським чи Віктором Петровим).

За більш ніж сто років, що минули з часів започаткування М. Грушевським ранньосередньовічної версії походження українців, зусиллями кількох поколінь дослідників вона набула чітких обрисів. У 1996 р. автор цих рядків запропонував наступну схему етногенези українців (рисунк 1) [5], [6, 67-85]. Їхніми «батьками» були рештки іраномовних скитів, сарматів, які в першій половині I тис. після Р. Х. мешкали на півдні України, зарубинецькі (слов'яно-балтські?) племена, а також фракійці Карпат, східні германці (готи) Правобережжя. Характерні елементи мови і культури цих народів простежуються в етнокультурі українців.

Синтез згаданих етнокультур наприкінці V ст. породив празько-корчацьку культуру Правобережжя та пеньківську лісостепів України – історичні склавини та анти. Саме антив Михайло Грушевський уважав «першими українськими племенами». Розгромлені аварами 602 р. анти сходять з історичної арени, частково переселившись на Балкани, а частково злившись зі склавинами.

Празька культура V – VII ст. Правобережжя (склавини) мала другий райковецький етап розвитку VIII – IX ст. (літописні племена полян,

деревлян, волинян, уличів, тиверців, білих хорватів). А на початку X ст. на райковецькій культурі формується культура Південної (Київської) Руси.

Згадані літописні племена Південної Руси говорили на споріднених діалектах, хоча й мали різні етноніми. На той час у ранньому Середньовіччі не лише українці, а й інші великі етноси Європи проходили племінну фазу розвитку і складалися з окремих споріднених племен. Так англійці склалися з англів, саксів, ютів, поляки – з віслян, слензян, мазовшан, кашубів, лендзян, слідами яких є діалекти сучасної польської мови.

Племінна фаза розвитку середньої смуги Європи завершилася в IX – X ст., коли окремі споріднені племена об'єднуються в єдиних державах – перше Англійське королівство, Польське королівство, держави Моравія, Сербія, Хорватія, Празьке князівство чехів та інші. У цей же час виникає київська держава Русь, що свідчить про універсальність законів етнічного розвитку Європи. За цими загальноєвропейськими закономірностями великі етноси Європи (в т. ч. українці) зародилися в V – VII ст. Протягом раннього Середньовіччя вони пройшли племінну фазу розвитку, а на X ст. створюють перші вже згадувані держави відповідних етносів, які часто набували форми імперій унаслідок завоювання сусідів [6, 63-85].

Київська держава консолідувала літописні племена Південної Руси в єдиний давньоукраїнський етнос, який почав колонізацію лісової півночі Східної Європи, у процесі якої народилися похідні від південних русинів-давньоукраїнців етноси: бі-

лоруси, псково-новгородці, росіяни. Їх народження також підпадає під універсальний закон етнотворення у державах імперського типу [6, 126].

Історія свідчить, що імперії в процесі асиміляції завойованих народів накидають їм свою мову і культуру. Внаслідок синтезу етнокультури аборигенів та завойовників народжувалися нові постімперські етноси батьком яких був імперський народ колонізатор, а матір'ю – етнокультура аборигенів. Так Римська імперія полишила після себе дочірні етноси романської мовної групи (французи, еспанці, португальці, румуни, катальонці тощо). Дітьми Еспанської імперії є близько 30 еспаномовних народів Латинської Америки (мексиканці, чілійці, аргентинці, кубинці, болівійці тощо). Англійська імперія породила американців США, англomовних канадійців, австралійців, новозеляндців.

Як Рим романізував свої провінції, породивши романську групу народів, так княжий Київ русифікував (від Русь, а не Росія) лісову північ Східної Європи, в процесі її колонізації, породивши молоді руські етноси (білорусів, псково-новгородців, великоросів). Отже пріснопам'ятна «колиска трьох братніх народів» дійсно була. В ній сиділи згадані три братні народи, а колисав її їхній батько русин-українець із княжого Києва. Нестор-літописець вірно передав цю ситуацію словами: «Київ – мати городів руських» [6, 124-126].

Отже маємо неперервну тяглість етнокультурного розвитку в лісостепах та лісах Правобережної України з раннього Середньовіччя до Київської Руси X – XIII ст. Уже зазначалося, що попри твердження московських та

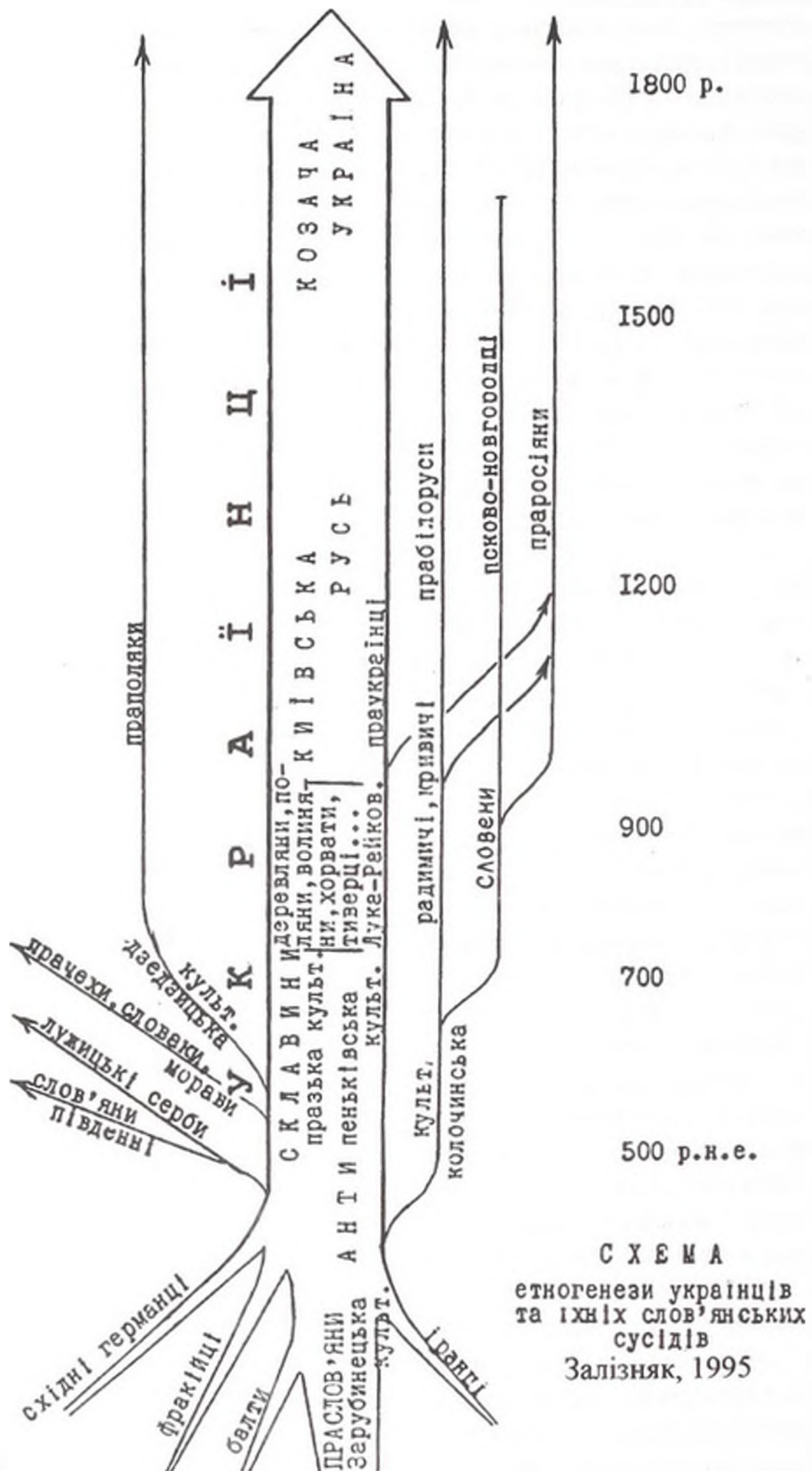

Рисунок 1. Схема генези українського народу (Залізняк Леонід,
Походження українського народу, Київ 1996, с. 74).

петербурзьких істориків XIX – XX ст. культурно-історичний процес на території Північно-Західної України не переривався з приходом татар у XIII ст. Київська Русь трансформувалася у козацьку Україну, з якої виросло модерне українство та сучасна незалежна Україна.

Переконаливо засвідчена археологічними матеріалами тяглість етно-культурного розвитку на етнічних землях українського народу, перш за все на Волині, в Поліссі, Прикарпатті, Поділлі, свідчить, що мешканці Південної Руси X – XIII ст. являли собою український етнос на середньовічному етапі культурно-історичного розвитку. Мешканці києворуських Києва, Переяслава, Чернігова, Львова, Лучеська, Вручія були українцями тією ж мірою, як тогочасні жителі Лондона, Парижу, Гнєзно були англійцями, французами, поляками відповідно. Це були українці, англійці, французи, поляки на їх середньовічному етапі розвитку, які поступово з часом трансформувалися у відомі нам етноси сучасної Європи з їх своєрідними мовами та етнокультурами.

Зумовлений універсальними законами етноісторичного розвитку Європи етногенез та націогенез українців розпочався на зорі Середньовіччя і неперервно триває ось уже півтори тисячі років (рисунк 1).

Bibliography and Notes

1. Антонович В., *О содержании актов об околичной шляхте*, [в:] *Архивъ Юго-Западной России*, Київ 1867, Часть 4, Томъ 1, с. 1-62.
2. Грушевський Михайло, *Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії Східного Слов'янства*, [в:] *Статті по славянознавству*, Санкт-Петербургъ 1904, Випускъ 1, с. 298-304.
3. Карпини Йоан де Плано, *История Монголов*, Санкт-Петербургъ 1911.
4. Козловський Аркадій, *Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX – XIV ст.*, Київ 1990, 168 с.
5. Залізняк Леонід, *Походження українського народу*, Київ 1996, 80 с.
6. Залізняк Леонід, *Від склавинів до української нації*, Київ 1997, 256 с.
7. Залізняк Леонід, *Первісна історія України*, Київ 1999, 264 с.
8. Залізняк Леонід, *Проблеми етногенези українців з позицій сучасної європейської етнології*, [у:] *Магістеріум, Археологічні студії*, Київ 2001, Випуск 6, с. 49-56.
9. Залізняк Леонід, *Стародавня історія України*, Київ 2012, 542 с.
10. Залізняк Леонід, *Овруцька околична шляхта та проблема початку україногенези*, [у:] *Магістеріум, Археологічні студії* 2017, № 67, с. 115-124.
11. Погодин М. П., *Записки о древнем русском языке (Письмо к И. И. Срезневскому)*, [в:] *Известия Отделения русского языка и словесности Академии наукъ*, Санкт-Петербургъ 1856, Випускъ 2, Томъ 5, с. 70-91.
12. Томашевський Андрій, *Середньовічна Овруцька волость і феномен Овруцької околичної шляхти*, [у:] *Наукові записки з української історії*, Київ 2008, Випуск 20, с. 466-488.